

Мирјана Бошков

Филозофски факултет, Нови Сад

Жанровски статус тројадика у старој српској књижевности

Сажетак: На основу комплексног приступа рукописној грађи испитују се диференцијалне жанровске особине дела која су у рукописној традицији српског хронографа означена као *тројадик* и *трицарственик*. На основу комплексног подхода к рукописном материјалу истражују се диференцијалне жанровске ознаке сочинених, означених у рукописној традицији српског хронографа као *тројадик* или *трицарственик*.

Кључне речи: стара српска књижевност, жанр, руски хронограф, српски хронограф, тројадик, трицарственик.

1. Лексема *тројадик*, чије се значење и примена разматрају у овом раду, није посведочена у заједничком словенском наслеђу, речници старог језика њу не бележе, појављује се једино у неким рукописима СХ који припадају традицији РХ.¹ Мада се најранији тренуци српске рецепције РХ називају у 60-им годинама XVI,² рукописна традиција СХ прати се тек од XVII века. Треба одмах нагласити да самог појма *тројадик* нема у свим рукописима СХ. У приказима средњовековне баштине он се у литератури среће у два облика, *троадник* и *тројадик*, пре свега, као специфична одредница извесних састава СХ који потичу из раздобља од треће деценије XVII до почетка XVIII в.³

2.1. Још је Јован Рајић међу изворе своје *Историје* уврстио „Цароставник у неких Троадник“; потом су „Троадник“ забележили, ослањајући се на њу, Енгел,⁴ Калајдович,⁵ а и Шафарик у први мах, у раду из 1826.⁶ Кад је касније дошао до одговарајућег списка у зборнику из манастира Велике Ремете, уврстио га је у хронографе уз напомену да су сви које ту наводи (пored Рем, то су још Маг и Врх) идентични са Рајићевим историјским књигама *Цароставник* и *Троадник*; при том, Шафарик Рајићеву одредницу није кориговао (Šafarik 1831, 49–50; Šafarik 1865, 236–237). Рајићеви исписи били су једини извор и Мајкову за суд о језику „троадника“.⁷

¹ Увид у грађу на којој се заснива ово истраживање стицала сам радећи непосредно са рукописима или њиховим снимцима из Археографског одељења НБС, односно одговарајућих рукописних збирки у Београду, Прагу, Москви, Санкт Петербургу. Овде ћу текст доносити према објављеним описима и приказима рукописа, при том, по правилу, осавремењеним писмом; непосредни наводи из рукописа биће праћени указивањем на фолијацију.

² Тада је према просопографским подацима настао *Руварчев рогослов* у којем је откривен утицај РХ (М. Бошков, *Трагови Руској хронографије у Рогослову Јакишића*, у зб.: *Изучавање словенских језика, књижевности и културе у инословенској средини*, Београд 1998, 323–327).

³ Рукописе СХ датирала је М. Гроздановић-Пајић, и то већину на моју молбу, за шта јој дугујем незаборављену захвалност (уп. нап. бр. 30 овог рада!).

⁴ Од више издања његове *Историје Угарске* није ми приступачно прво из 1804, а у наредним се „Troadnik und Tzarostawnik“ потврђује (Уп. Engel J. Ch., *Geschichte des Königreiches Ungern*, Tübingen 1811, XLV).

⁵ Одговарајући одељак из његове књиге *Иоанн, ексарх болгарски*, Москва 1824 објављен је као *Начало словенских писмен* [...] *Книжний язык словенский*, Србске ЛУтописи, ч. 10, Будим 1827, 38–40.

⁶ P. J. Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Offen 1826, 208.

⁷ А. Майков, *История сербского языка до ильминикам, писанным кириллицей*, Москва 1857, 50–51.

Да одговарајућа ознака и у Рем, и у Шиш, уосталом као и у већ претходно приказаним Ж (Дучић, 241) и Сав (Николајевић, 157), има облик *ѿроадик* / *ѿројадик*, видело се тек из рада И. Руварца (Руварац, 39–40). Сад се у сачуваном корпусу рукописне грађе, као и у својевремено сачињеној документацији о у међувремену несталој, може посведочити једино тај облик, те произилази да је у литератури, чији се аутори и иначе ослањају на Рајића, облик *ѿроадник* знак да је он од њега и преузет. У том погледу индикативно је то што Јагић, који има у виду објављене исписе из Ж, Шиш и Рем, и поводом Рајића говори о „Тројадику“.⁸ Иако све до недавно није било идентификовано шта је тачно Рајић имао у виду, кад је наводио „Цароставник у неких Троадник“,⁹ околност да је Шафарик у томе препознао хронограф, а сам је непосредно знао више његових, и то по свом саставу различитих рукописа, допринела је да се појам хронограф за таква дела и шире у славистици распрострањени. Употребљавали су га Кукуљевић-Сакцински, Рачки, Јагић, да поменем само неке раније ауторе. При том свакако треба издвојити и рад руских филолога који су се за СХ заинтересовали надајући се, пре свега, да ће уз помоћ његове српске традиције одредити порекло РХ. Међу њима је нарочити утицај имао А. Попов.¹⁰

2.2. Без намере да овде приказујем обимну литературу о СХ, подсетићу само на неке поставке како би се успоставио контекст за испитивање тројадика. То је у првом реду интерпретација „хронографа-тројадика“ којом се Новаковић приближио жанровском приступу. Он се заложио да се ознаке „тројадик или трицарственник“ (а сам их је знао само из литературе), сматрају својственим хронографима који су компиловани у словенској књижевности, што онда омогућује да се мисли „да им је име у исти мах наденуто кад су постали“.¹¹ Ипак, начин на који је Новаковић пришао хронографима није довео до јаснијег издвајања њихових жанровских одлика нити до уједначавања њиховог именовања. У том погледу утицајнији је био Сперански који је, оријентишући се на текстолошка изучавања, СХ видео као посебно дело у више различитих редакција. Одређивао их је, по правилу, на основу сопственог *de visu* познавања грађе; најприступачнија му је била она у Шафариковој збирци, а неке је рукописе прегледао за свог боравка на Југу; доста обавештења имао је и у литератури која се о хронографима већ била умножила.¹² Ипак, без непосредног увида у два битна рукописа, Рем и Ж, није могао успоставити рукописну традицију СХ, нити проверити своју, како се испоставља,¹³ плодну идеју да је протограф СХ био најближи тексту руског Чуд. Сперански је указивањем на широ-

⁸ V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, Archiv für slavische Philologie, B. II, Berlin 1876, 71.

⁹ С обзиром на закључак да сем Рајића ни један други аутор није у рукама имао кодекс са називом *ѿројадник*, остаје отворено питање, да ли се и он сам служио баш тако означеним списом или је изворни назив мало „дотерао“, тим пре што у његовим изводима из „Троадника“ има још неких појединости које се не подударују са Рем, али би се оне, сад ми се све више то чини, могле приписати и самом Рајићу (уп. М. Бошков, *Царостјавник Јована Рајића*, у зб.: *Живот и дело Јована Рајића. Двеста година „Историје“*, Београд 1997, 53–68).

¹⁰ А. Попов није оставио места сумњи да је објављени Бел руског порекла (А. Попов, *Обзор хронографов*, вып. II, Москва 1869, 23–25).

¹¹ Ст. Новаковић, *Хронограф, Царостјавник, Тројадик, Родослов*, ГСУД, XLV, 1877, 333–347; уп.: исти, *Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima*, Starine JAZU, X, 1878, 44–60. Овај аутор је те чланке из Богишићевог зборника назвао „хронографом-тројадиком“, упркос томе што они изворно такву нити било какве другу одредницу немају. Пошто не представљају целовити СХ, они се овде даље неће разматрати.

¹² М. Н. Сперанский, *Сербские хронографы и русский первый редакции*, отгиск из *Русский филологический вестник*, Варшава 1896.

¹³ М. Бошков, *К вопросу о протографе сербских хронографов*, Древняя Русь. Вопросы медиевистики, Москва 2007, № 3, 18–19.

ки спектар редакцијских варијанти СХ добро припремио подлогу на којој ће се СХ посматрати као посебан жанр.

3. Специфичне одлике РХ и СХ најлакше се уочавају на фону других жанрова средњовековне литературе попут хроника или летописа;¹⁴ међутим, за ово испитивање биће важније оне које упућују на издвајање особених конкретизација у оквиру истог жанра. То значи да се према трансформацијама у појединим остварењима, које се прате у врло различитом обиму и интензитету, може разматрати развој самог жанра, а такође и семантичке интенције које се огледају у самом процесу преосмишљавања. Предуслов да се са тог становишта осветли СХ јесте постојање јасне представе о сукцесији појединих етапа у његовој традицији. У ситуацији кад других сведочанстава безмало да уопште нема, до ње се може доћи успостављањем историје текста. У том смислу комплексни увид у сачувани корпус СХ, који је резултат мојих вишегодишњих истраживања, пружа закључке који су сагласни са запажањем В. М. Живова о теоријској вредности текстолошких изучавања.¹⁵

4.1. Приликом издвајања појединих видова СХ, као и испитивања односа који су њихови састављачи, а и читаоци, испољавали у схватању жанровских особина, полазне упоришне тачке пружа обележавање СХ; то су у првом реду одреднице појединих списа у насловима, записима редактора или писара, али и ознаке које су на кодексима остављали њихови власници или читаоци. У сачуваној и хронолошки стратификованој грађи најранији примери лексеме *ѿројаѿик* налазе се у Рем и Ж; ^{први} је добио свој назив ^{према ман.с.} а тиру Велика Ремета у чијој је библиотеци некада био, други према манастиру Житомислићу за који је био наручен или откупљен.¹⁶ Док је белешком свог анонимног састављача рад на Ж датиран у Хопову 1634, за Рем таквог сведочанства нема, али се у литератури срећу различити закључци о времену његовог настанка. С обзиром на то да су били изведени према записима који се не односе непосредно на исписивање хронографа, тек после филигранолошког датирања М. Гроздановић-Пајић располажемо поузданим и важним податком да је Рем на хартији која се употребљавала у трећој деценији XVII века,¹⁷ што значи да је у њему најстарији сачувани текст целовитог СХ. Закључак о секундарности Ж у односу на Рем, до којег сам дошла након њихове упоредне текстолошке анализе, добио је тако потврду и на хронолошком плану. На основу њиховог упоредног палеографског испитивања установила сам да се непознати Хоповац служио баш примерком Рем, јер је управо он накнадно убележио попис зачала у ту књигу која се, како ту каже, назива „троади|к| сирѣ|ч| трицр|с|твени|к|“ (л.122^а). На другој страни, он је у Ж сопственоручно посведочио да га је сам саставио из многих књига, од којих сам најважнију идентификовала, такође, у Рем. Испоставило се, наиме, да

¹⁴ Мада се њихове одреднице у словенској традицији често срећу у виду *хронограф* или *летописац*, у научној литератури све оне се, по правилу, употребљавају у жанровском смислу. Уп. М. Бошков, *О словенској рецеицији хронике Јована Зонаре (О рукописима, редакцијама и именовању њеног жанра)*, у књ.: *Прилози ѿроучавању срѣско-руских књижевних веза. X–XX век*. Нови Сад 1993, 10–132; *Временик и Летоуник*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XXIII, Нови Сад 1995, 187–205.

¹⁵ Уп. М. Бошков, *Историја ѿекстѿа и комѿарѿиѿивно ѿроучавање*, у зб.: *Изучавање словенских језика, књижевности и кулѿура као инословенских и сѿраних*, Београд 2008, 56–57.

¹⁶ Сада су у Библиотеци Српске патријаршије у Београду, одакле су основни подаци о њима унети у *Боѿдановић*, № 1827, № 1830. Ту је Рем са ознаком „*Царосѿавник* (‘Тројаѿик’)“ издвојен, и то као једини пример, у одељак *Царосѿавник*, док се Ж, као „*Хроноѿраф* (‘Староставник житомислићки’)“, налази у одељку *Хроноѿраф*. Већ то што су та два рукописа на различит начин у номенклатурном погледу сврстана указује на недоумице које при њиховом одређивању у постоје у литератури.

¹⁷ М. Бошков, *К ѿѿросу о ѿроѿѿоѿраѿе серѿских хроноѿраѿов*, 18–19.

преписивачи, кад су својеручно обележавали резултат свог посла, различито су га означавали: за непознатог Хоповца то је била *књиџа, сложеније, ѿројадик* (Ж), Врх је за Гаврила Тројичанина — *сабраније* (Vajs-Vašica, №129); и док је на Шиш сведочанство писара попа Радосава и наручиоца владике Јефрема да је *ѿројадик* писан, односно „предрљан“, са *књиџе* Симеона Требињца (Руварац, 39), дотле је у традицији истог тог „требињског летописца“ јерођакон Иоан навео да је преписао *лейѿиѿсец* (Орах).¹⁹ Рукописи са целовитим текстом СХ често садрже секундарне записе са називом *царосѿавник* (Рем, Ж, Сав) или од њега изведеним обликом *сѿаросѿавник* (Врх). У Мил се *царосѿавник* нашао у оквиру самог наслова.²⁰ Познато је да су се *царосѿавником* уопште обележавала дела историјског карактера, па се у том смислу његово примењивање на СХ може видети као аналогно записима са опшгтјим ознакама *хроноѿраф* или *исѿорија* који се позније појављују на неким рукописима СХ.²¹ При разматрању најспецифичније одреднице *ѿројадик* важни су случајеви њених замена на паралелним местима у разним рукописима СХ. Тако се у регистру садржаја (зачела или поглавља) бележе називи самог дела који се могу сврстати у низ разнотченија *ѿројадик* (Рем) — *књиџа* (Ж) — *сабраније* (Врх), а у формули датирајућих писарских записа такав низ представљају *ѿројадик* (Ж, Сав, Шиш) — *лейѿиѿс* (Врх) — *лейѿиѿсец* (Орах). На одговарајућем месту у РХ *ѿројадика* нема,²² што иде у прилог тези да је он унет тек у српској средини.

5.1. Најужи контекст за идентификовање значења појединих одредница пружају, по правилу, опширни наслови којима се указује на теме у хронографима. Њима се назначују одређене историографске и историософске концепције у којима би се, према тези коју испитујем у овом раду, идентификовала основна семантичка мотивација појединих (жанровских) одредница, као и објашњење њихових замена. Полазно становиште заснивам на чињеници да се наслови хронографа у српским рукописима међусобно не подударају, те да се по њима разликују СХ и РХ, као што се, уосталом, разликују и по својим историософским интенцијама. Овде скрећем пажњу на формулације наслова, на једној страни, у РХ према Чуд, а, на другој, у СХ према Рем и Ж.²³ Док се у Чуд уопште идентификује текст РХ какав је најближи протографу СХ,²⁴ управо је Ж (за разлику од, иначе, изворнијег Рем) сам наслов сачувао у његовом најранијем српскословенском лику. Хоповац је наслов Ж почео да бележи као „Прологъ сѿиречъ събраніе ѿ мноѿихъ лѣтописацъ [...]“ (л.1^а), што сасвим одговара Чуд, али даље у њему више неће бити непосредних паралела с РХ. С обзиром на интерполацију „ѿ црехъ ѿудесѿихъ“ из *Лейѿовника* Георгија Амартола, који је био посебни допунски извор за Ж, испоставља се да се наслов у Ж приближио, али не

¹⁹ М. Бошков, Скица за „ѿеоѿрафију“ срѿских хроноѿрафа — Ораховички хроноѿраф, ЗМС за књижевност и језик, 43/2–3, 1997, 173.

²⁰ Судећи по опису и тог у међувремену изгубљеног зборника, у Мил је на завршетак наслова, који је на уобичајени начин започињао као „Прологъ [...]“, било додато још „сиречъ цароставѿникъ“. Како се у опису не указује да је ту другачији дуктус, односно познија интерполација (Ровински, 46), то би био једини познати случај да је одредницу *царосѿавник* писар основног текста унео у наслов или потврдио својом белешком.

²¹ У Сав се *хроноѿраф* налази на докоричним листовима у записима из 1746. и 1761, а у Маг *исѿорија* у запису из 1786 (Vajs-Vašica, № 128).

²² Регистра садржаја немају сви рукописи РХ, а у оном из XVII в., према којем је објављен, одредница је „гранограѿъ, еже естъ лѣтописецъ“ (ПСРЛ XXII, 1911, 1). То што таквог регистра зачала нема ни у Чуд, указује на то да га је у Рем исписао српски редактор.

²³ Због обимности наслове не наводим у потпуности. Уп. за Чуд — *Сйеранский*, № 52, за Рем — Руварац, 40. Како Дучић наслов уопште није избележио, а Ж је у истом виду као и у Сав, за овде ненаведени продужетак уп: Николајевић, 158.

²⁴ М. Бошков, *К вѿросу о ѿроѿѿрафе сербских хроноѿрафов*.

и поистоветио с руским архетипом. Како наслов Рем гласи „Кнѣга трицр|с|твен|икъ или троадикъ“ (л.1б), закључујем да га је у Ж уобличио сам Хоповац.

5.2. Хоповац је свој састав као *ѿроадиѣ* означио у запису (л.221^а), ортографска варијанта *ѿроадиѣ* нашла се у наслову Рем, док је *ѿролоѿ* у њему назив за дело у запису-поговору (л.121б). Пошто је *ѿролоѿ* прва одредница и у РХ и у Ж, значи да и у СХ потиче од руског архетипа. Кад је реч о изворним ознакама, заслужује пажњу тај запис-поговор који у Рем прикључен завршном „плачу“ и припада руци писара основног текста. Његова стилизација се у највећој мери ослања на одговарајући полазни исказ анонимног састављача РХ. У Рем је пренета једино његова завршна формула скромности, док је први део са лепом метафором о привођењу крају посла пропуштен. Како у руском запису-поговору само дело није било именовано, нема сумње да је одредница *ѿролоѿ* у његову српску редакцију, која се очувала само у Рем, била унета из наслова.²⁵

6. У актуелном саставу Рем оригиналног почетка са таквим насловом нема: види се да су садашња прва два листа приликом реконструкције кодекса додата да би на њих био уписан текст рРем којим се надокнађује наслов и садржина 1. и делом 2. зачала са истргнутих листова. Језик у рРем је рускословенске редакције, а сам текст, уз извесна разнотченија, одговара аналогним одељцима у Ж и у Ков, што ће бити довољно за закључак да се ради о тексту какав је био својствен заједничком протографу СХ. Од њега су настајали Ков и Ж, истина различитим путевима,²⁶ али у наведеним одељцима и један и други у подједнаком обухвату и без икаквих интерполација садрже текст који се, у на исти начин сажетом и скраћеном виду, своди на руски Чуд. Из такве међусобне подударности Ков и Ж произилази закључак да је почетак СХ, изузев наслова, морао бити у истом облику и у првобитном саставу Рем, одакле га је Хоповац преузео, а такође и у рукопису према којем се Рем касније обнављао.

На основу извесних текстолошких индикатора може се и ближе одредити карактер рРем. Наиме, извесне лекције по којима се међусобно разликују Ков и Ж, пренете су у рРем у онаком виду у каквом су у Ков, што значи да је Рем допуњаван из текста какав је у Ков. У том погледу као илустрацију наводим два примера у исказу о Ситу:

- Читању рРем *дивеще са* (л.1б-2^а) паралела је у Ков *дивеще|с|* (л.85б), док је на аналогном месту у Ж *чюдеще се* (л.1б).
- Према Ков (л.86б) и рРем (л.2б), Сит је укупно живео **905**, а према Ж, **912** година (л.2^а).

По свему судећи, протограф према којем је реконструисан Рем био је у тексту какав је у Ков, а с обзиром на то да је Ков уникални рукопис посебног типа СХ, верујем да се рРем у коначном исходу управо на њега и своди. Реставратор Рем је одговарајуће одељке из текста какав је у Ков прилагодио структури Рем, тако што их је поделио у нумерисана зачала према њиховом попису у Рем, а одатле је преузео и идеју за наслов. Очигледно је схватио да наслов „О родословію ѿ лѣтописа|ц| сложено вѣ кра|т|цѣ“, какав је у Ков (Vajs-Vašica, №156), никако не одговара типу Рем, па га је потражио у самом Рем. Од три одреднице које су му ту на завршетку хронографског текста биле на располагању (*ѿролоѿ*, *ѿроадиѣ*, *ѿрицарсѣвѣник*), определио се управо за оне које су својевремено Хоповчевом руком биле забележе-

²⁵ Уп. Рем према Руварац, 40, а РХ према ПСРЛ, XXII, 1911, 21 с којим се Чуд ту подудара.

²⁶ М. Бошков, *Хронографи и ѿисарска ѿрадиција Рачана*, ЗМС за књижевност и језик, 36/3, 1988, 390–394; *К войросу о ѿроѿоѿрафе сербских хроноѿрафов*, 19.

не. С великом мером сигурности изводи се, дакле, закључак да је Рем тек приликом обнављања у XVIII веку добио свој садашњи наслов, и то управо угледањем на претходно Хоповчево обележавање.

7. Из испитивања следи да је и почетак наслова Рем првобитно морао бити у онаквом облику у каквом га је сачувао Ж, јер је он карактеристичан за хронографе руске провенијенције, а међу рукописима СХ њима је најближи био Рем. Насловима Чуд и Ж прецизно се назначава тематика њиховог историографског садржаја па се може претпоставити да је и изворни наслов Рем био сачињен по истом принципу. Како у Рем нема свих историјских епоха које су заступљене у Ж, његов наслов није могао бити идентичан наслову Ж. У Ж га је Хоповац формулисао полазећи од свог протографа у Рем, али га је проширио како би га прилагодио измењеном саставу Ж. У првобитном наслову Рем свакако је постојао онај за Чуд и Ж заједнички најуопштенији део указивања на хронографске садржаје који је почињао као у Ж „Прологъ сїречъ събраніе ѿ многїхъ лѣтописаць [...]“, међутим, наведене Хоповчеве интерполације „ѿ црехъ їоудескїхъ“ у Рем није могло бити, јер тамо њихове историје нема.

8. Многе појединости, до којих сам дошла у току истраживања, наводе на закључак да управо састављачу Ж припадају идеје о *їрицарсїивенику* и *їројадику*. У употреби таквих одредница не може се у текстолошком смислу између Рем и Ж успоставити потпуни паралелизам или зато што су у међувремену оштећени поједини делови кодекса, што је случај са Рем, или услед Хоповчеве другачије стилизације појединих сегмената исказа у Ж. Упркос томе, сагледава се начин на који је Хоповац, тражећи замену за *їролої*, до њих дошао. Наиме, у Ж, у свом од протографа независном запису-поговору, као и у прегледу поглавља, он уопште не прибегава било каквом ближем одређивању свог „сложенија“, али се ипак сведочанство о Хоповчевом схватању дела односно његова жанра садржи у датирајућој белешци којом он констатује да је то „книга тројадик“. Мада се, дакле, *їројадик* у Ж и *їролої* у Рем не налазе на паралелним местима, ипак се ради о замени појмова у аналогним формулацијама, те би се рекло како је Хоповац, кад је у Ж стилизовао свој запис о *їројадику*, пошао од исказа у Рем да се књига назива *їролої*. Као самостална одредница која се појављује ван самог наслова *їролої* ће бити уочен још и у Леп, и то такође у оквиру говора (Ружичић 1900а, 85). Може се овде још напоменути да у тренутку кад је Леп описиван ни у њему није било листа са насловом, али су, поред ознаке *їролої*, и у Леп били уочени још и *їројадик* и *їрицарсїивеник*, и то на истим местима као и у Рем. Испоставља се да је одређење *їролої* за СХ својствено једино том ретко преписиваном типу хронографа са зачелима, односно стилизацији његовог завршетка који данас — пошто је и рукопис Леп уништен у II светском рату — постоји само у уникалном рукопису Рем.

Стиче се, дакле, утисак да је састављач Ж прибегао новој одредници у жељи да избегне ознаку *їролої*, било зато што му није изгледала довољно информативна, било зато што је сама упућивала на другу врсту дела.²⁷ Пошто *їројадик* није унет у наслов, он је и у потоњој рукописној традицији, која је пошла од Ж, остао везан за писарске записе. И као што га је Хоповац на тај начин обележио 1634, тако је то

²⁷ У том смислу индикативне су референце на *їролої* које се налазе на маргинама, како у Рем, тако и у Ж. Уз то, чињеница да у реметском зборнику непосредно за хронографом долази спис са насловом *Синаксар*, могла је и са своје стране допринети да се приликом исписивања хронографског текста из тог зборника *їролої* замени неком другом ознаком, како би се и тако истакла разлика између хронографа и синаксара, тј. пролога.

за њим 1654. учинио монах Исаија у Сав, те поп Радосав 1702. у Шиш. У рукописима „требињске филијације“,²⁸ којој припадају Сав и Шиш, *ѡројаѡик* се доста дуго из једног преписа у други преносио — мењала су се у записима обавештења о писару или наручиоцу, али се сама ознака дела углавном чувала. Она се у том типу хронографа са 101 поглављем прати неких седам деценија, међутим, од краја XVII века почињу се без одреднице *ѡројаѡик* појављивати чак и поједине пукѡ копије са предложака који су је садржавали. Нема је ни Маг из последње деценије XVII столећа (Гроздановић-Пајић, №16), нити Орах из 1784. У временском размаку између та два рукописа настали су још неки који припадају „требињској филијацији“, али су током XVIII века били преписивани у Москви где као *ѡројаѡик* нису обележавани. Поред српскословенских Мил (Ровински) и мМ (Срећковић), такав је и рускословенски Син 580 (Протасјева, №1042).²⁹

Приликом приказивања ситуације у испитаној грађи скренула бих још једном пажњу на то да је за семантику појма *ѡројаѡик* врло индикативно то што се испоставило да су у разгранатој рукописној традицији CX без те одреднице врло специфични хронографи као што су Бел, Згѡ, Порф, Врх, Ков.³⁰ У 40-им годинама XVII века појавили су се Бел и Порф, први као „Повѣ|с|тъ ѡ битіа и ѡ ц|с|рви|x| васе|x| ро|д|въ“ (Вукомановић, 215), а други је започињао „Ѡтъ лѣтописца ѡтъ Адама и о царехъ ѡудеискихъ и рымьскихъ. Сложено въ кратцѣ“ (Стојановић, 112). У рукопису Порф на тај је начин дат нови наслов хронографу који је у свом основном делу садржао ХЗР, испред којег је дошао својеврсни извод из CX какав је у Ж, па је тако, у ствари, добијен не конволут него нови тип хронографа: СГ.³¹ И кад је Гаврил Тројичанин састављао 1650. своју обимну и сложену компилацију,³² остао је, углавном, при уобичајеном наслову CX, али се у свом ауторском запису, уместо за *ѡројаѡик*, одлучио за *лѣтопис* (Vajs-Vašica, №129). Таквим хронографима треба свакако прикључити и својеобразни Ков, који атрибуирам Христофору Рачанину.³³ Из наведених примера следи да се одредница *ѡројаѡик* лако преузимала, а и пропуштала, као и то да се у секундарним, не ретко и врло суштински измењеним варијантама полазног текста од ње, по правилу, одустајало. Околност да су све оне другачије структуриране од Рем, Ж и уопште хронографа „требињске филијације“, те чињеница да су у свима њима биле изостављене одреднице *ѡројаѡик* и *ѡрицарсѡивеник*, упркос томе што су све, сем Ков, настале у традицији Ж, и то убрзо после њега, указује на то да су такве одреднице савременици повезивали са саставом хронографа и асоцирали са одређеним хронографским типовима односно њиховим значењима.

Податак да је најмлађи у низу познатих рукописа са ознаком *ѡројаѡик* био Шиш, преписан 1702. у Мухачу, али да је у истој филијацији пре тога, у последњој

²⁸ М. Бошков, Скица за „ѡеоѡрафију“ срѡских хроноѡрафа — Ораховички хроноѡраф, 182–188.

²⁹ Након рада Скица за „ѡеоѡрафију“ срѡских хроноѡрафа — Ораховички хроноѡраф, где сам га поменула према литератури (стр. 176), имала сам прилике да у ГИМ-у прегледам и сам рукопис.

³⁰ Ков је датиран у Гроздановић-Пајић, № 30. Податак о Порф већ сам објавила (в. рад у нап. бр. 29), а овде наводим закључак исте ауторке да је и Бел из истог времена, с обзиром на то да има исте водене знаке као Ж који је датиран записом у 1634. г. У текстуалном су смислу Бел и Згѡ истоветни (Ружичић 1900б, № 16), па им се, очигледно, и наслов подударао, мада се због оштећености кодекса то се не може посведочити. Оба рукописа припадају истој руци, што значи да датирање у Мошин, № 39 треба ускладити са новијим датирањем Бел (подробније о томе у раду који припремам за објављивање).

³¹ М. Бошков, Хроноѡраф из Свеѡје ѡре (о раду неѡзнаѡитој Свеѡѡѡрца), АП, бр. 20, 1998, 93–127.

³² М. Бошков, О срѡској реѡеѡији „Хроѡике свеѡа“ Мариѡина Бељској, у зб.: *Сѡѡ ѡѡина ѡѡѡнисѡѡике на Униѡерзитѡѡу у Беоѡраду*, Београд 1996, 147–167.

³³ М. Бошков, Хроноѡрафи и ѡисарска ѡраѡиѡија Рачана, 369–370, 383–384.

деценији XVII века, Маг *ѿројадик* већ изоставио, а затим, независно од њега, и Мил који је датиран у Москви 1715, наводи на питање, да ли је временом до одустајања од те ознаке долазило услед губљења њене прозирности или због неприхватљивости њеног значења тернарности.

9. С обзиром на различите конкретне историографске реализације у појединим типовима СХ који су чували, губили или замењивали ознаку *ѿројадик*, неопходно је приказати процес њене семантизације, узимајући у обзир и могуће преосмишљавање.³⁴ Полазим од уобичајеног става да основну семантичку мотивацију пружа број три: *ѿројадик* би прозирним значењем тријаде упућивао на макрокомпозициони принцип избора и систематизације историјских збивања.³⁵ Испоставља се да се историографским приказом у Рем „оправдава“ наведена семантичка мотивација, при том, „трицарственик“, као својеврсни превод *ѿројадика*, упућује на трочлану структуру самог приказа, на три етапе у историји света, које су у Рем све у знаку „Римског царства“. Структура тријаде уочава се и у Ж, првој следећој већ преосмишљеној компилацији са ознаком *ѿројадик*.

Кључ за реконструисање различитих макрокомпозиционих варијанти пружа третман извесних старозаветних тема: њихово излагање, које је са типолошког становишта праслика будућег историјског тока, у оквир трочлане схеме могло се, а није морало укључивати. У полазном РХ дохришћански период опширно се приказивао, али су старозаветне теме остале изван схеме „римских царстава“; кад је она потом, уз претходно врло скромно заступљене садржаје књиге *Посѿања*, била пренета и у Рем, у њему је ознака *ѿројадик* као „трицарственик“ постала прозирна за учење о Москви — трећем Риму.

У Рем је тематика *Посѿања* заступљена пре свега родословима који се воде од Адама, помиње се потоп, грађење Вавилонске куле и расејање народа. Космолошки садржаји, апокрифни прикази тзв. културних јунака, односно настанак или откривање извесних појава и уопште спознаје важних значења потичу понајвише из словенских превода византијских хроника. Казивање о праоцу Авраму пропраћено је опширнијим тумачењем догме о Св. тројици из додатка рукопису Манасове хронике.³⁶ Представљајући устројство света, Рем говори још о „земаљском рају“ и „четири мора“, да би познатом *Причом о Троји* започео историјски преглед. Тројанска збивања одређују се добом јудејског цара Давида, а имају функцију предисторије Рима који је, каже се, основан у доба јудејског цара Језекије. Рем прихвата идеју РХ да се након прегледа римских/ромејских „царстава“ лamentsира над падом Константинопоља, који је мишљен као други односно Нови Рим, а да тај *ѿлач*, садржећи и *ѿохвалу* Руској земљи, пружи наду у њену будућу мисију. Најавом трећег (подразумева се, последњег) Рима пророчки се упућује на значење историјског тока. Коментар са докоричног листа „ѿко бити трии чести до неби|т|ѿа“ показује да га је читалац у есхатолошком смислу препознавао.

Састављајући своју верзију хронографа према више извора, Хоповац се највише ослањао на Рем, али је, именовавши свој хронограф само *ѿројадиком*, тријаду у њему другачије интерпретирао: на једној страни је, према *Лейшовнику*, преглед библијских тема ширио јудејском историјом, тако да је обухватио излазак из Египта, време

³⁴ У даљем излагању ослањаћу се делимично на извесне резултате својих испитивања претходно објављене у: *Руски хроноѿраф и сѿиски Тројадик*, ЗМС за славистику, бр. 53, 1997, 51–71.

³⁵ У литератури се истиче повезаност назива *ѿројадик* са три историјске епохе, али нема јединственог мишљења о томе које се епохе подразумевају; једино га је И. Руvaraц повезивао са *Причом о Троји*, Тројаду-граду самог хронографа.

³⁶ С. П. Розанов, *Время соствaвления хроноѿрафа*, Известия ОРЯС, т. XXX, Ленинград 1926, 318.

судија и пророка, Макавејаца такође; на другој страни, из завршнице свог предлошка изоставио је помињање Руске земље, односно алузију на „трећи Рим“. У целини узев, уносећи интерполације из *Лейтовника*, више пажње је посветио Римском царству; поделом на два периода, нарочито је истакао почетак хришћанског Новог Рима. Уколико се приказ старозаветног доба с акцентом на судбини Јерусалима схвати као њен први члан, и у основи Ж се препознаје трочлана схема.

10.1. У СХ се огледа универзалистичка и у хришћанско учење утемељена историософска концепција која је инспирисана библијским списима, а често се ширила посредством хроника, па и са апокрифним елементима. За њу је карактеристично линеарно схватање времена: оно има и свој почетак и свој крај. Отворена структура хронографа у принципу дозвољава и секундарно уношење нових појединачних догађаја којима се накнадно синхронистички допуњује и разграђава постављена схема да би се пратио континуитет историјског тока. Састављачи хронографа били су свесни да је интерпретативна варијативност првенствено одређена, а и ограничена, мером њене сагласности са самом доктрином која се увек подразумевала. Она се понекад препознаје у једва назначеним ширим координатама простора и времена или у тек наговештеним збивањима: елиптичност произилази из саме представе о провиденцијалној свеобухватности линеарног историјског тока из којег се прикази библијске провенијенције утолико лакше могу изоставити, уколико се боље познају.³⁷ Довољно је било прибећи поређењу или алудирању на библијски мотив, па да се, по типолошком принципу, односно на начин који Р. Пикио назива библијским тематским кључем, асоцирају, евоцирају и актуелизују поједина старозаветна збивања па и читаве историјске епохе.³⁸

Поводом мењања опсега хронографског излагања поставља се питање, колико је „притисак“ нове историографске грађе проблематизовао почетну схему тријаде. Док је Рем следио модел РХ, по којем се историјски приказ завршава падом Цариграда, па је изворну интенцију РХ да се промовишу идеје из сфере учења о Москви — трећем Риму нагласио схемом тријаде, дотле је састављач Ж њу преосмислио, пошто у поствизантијском периоду није био спреман да, по принципу *translatio imperii*, било где означи или навести нови универзални центар. Узимање у обзир новијих историјских збивања, па и других географских простора биће карактеристично за хронографе у нешто познијим рукописима као што су СГ и Врх. То што они полазе од Ж, а овај од Рем, наводи на промишљање развоја жанра и праћење односа о којем Б. Успенски говори као о односу између *historia rerum gestarum* и *res gesta*.³⁹

Најопштију историософску основу хронографа чини поставка о провиденцијализму. Она је у Ж заступљена у виду тзв. теорије о великим монархијама која се експлицира поводом Титовог освајања Јерусалима у формулацији из *Лейтовника* која се, са своје стране, заснива на поставци о смени царстава из Данилових пророчанстава. Пошто је истакнуто да су се оствариле речи Господње да ни камен на камену неће остати, указује се на коначни смисао историјских збивања: „након Христовог распећа пропало је Јудејско царство, и као што су

³⁷ У Рем се, на пример, после *Тумачења о Св. тројици* напомиње да је остало о Авраму, другим царевима и пророцима изостављено „многословија ра|ди|“, као и зато што је то познато и из других књига (л. 58).

³⁸ У том погледу врло индикативни пример пружа Рем, кад свој историјски преглед започиње *Причом о Троји*, у којој је познати сиче о рату због лепе Јелене омећен оснивањем и коначним разарањем Тројада града у време Давида, цара јудејског.

³⁹ Б. А. Успенский, *Истѳория и семѳиѳика*, в кн.: *Избранные тѳруды*, Т. I. *Семѳиѳика и истѳории. Семѳиѳика кулѳтуры*, Москва 1996, 14.

и Јерусалима, говорио такође о Новом Сиону и српском народу као о Новом Израиљу, те указивао на стазу ка вишњем Јерусалиму коју је видео у деспотовом подизању манастира Св. тројице. И док је састављач РХ, преузимајући текст ЖСЛ, из њега искључио деспотов „јерусалимски програм“, као и безмало све библијске реминисценције, сам Хоповац приликом преосмишљавања свог предлошка није прибегавао његовом реконструисању, али се са своје стране приближио неким од оних значења која су у ЖСЛ упућивала на усмерење ка Царству небеском. Ти занимљиви аспекти Хоповчевог редиговања заслужују посебну анализу.⁴³

12.1. Семантизација појма *ѿројадик* зависи од сагледавања одређених историографских концепција и историософских интенција, а одговарајући „хоризонт очекивања“ указује на оне конотације које су у току рецепције хронографа могле бити активирани или пак неутралисани. Уз чиниоце из сфере општих историјских и актуелних политичких прилика, показало се да је неопходно узети у обзир утицај и оног фона константно присутних теософских значења који није био увек сасвим разговетно назначен, али су га редактори и састављачи СХ имали у виду, јер су се управо према њему оријентисали.

Хоповац је пружио добар повод да се о *ѿројадику*, с обзиром на њему својствено општије значење, говори као о почетном именовању жанра СХ, а да се у *ѿрицарсѿвенику* (који се може сматрати за његову преводилачку замену једино уз извесно семантичко померање) види ознака конкретног и посебног остварења СХ. У оба случаја је, и поред разлике између самих појмова, сачувана идеја о структурној трочланости – она је у примеру Рем очигледнија, јер је повезана са три Рима, док у Ж свест о парадигматском и типолошком значењу старозаветне историје у извесном смислу замагљује прегледност саме схеме.

12.2. Облик *ѿрицарсѿвеник* ослања се на деривациони модел *ѿеѿравасилиона*, „четвороцарствених књига“, како су се називале библијске књиге о четири царства које су биле посвећене историји најпре јединствене, а затим на Јудеју и Израиљ подељене, старозаветне јеврејске државе.⁴⁴ Реч је о „царствима“ која су чинила епоху, као што се у истом смислу и у Рем три „римска царства“ схватају као једна епоха.⁴⁵ Словенизираним обликом грецизма *ѿројадик* експлицира се принцип тернарности, који се у Ж огледа у томе што се издваја старозаветна историја Јевреја која, на једној страни, у историји света представља епоху за себе, а, на другој страни, тек праслику укупне новозаветне историје која, пак, протиче у два раздобља, као универзално царство Старог Рима и универзално царство Новог Рима. Касније, у ситуацијама кад актуелне историјске околности нису погодиле идеји о једном империјалном центру и царству,⁴⁶ одредница *ѿројадик* као да губи свој универзалистички смисао и семантички потенцијал. На познијим етапама рукописне традиције она се појављује још у неким, али не и свим преписима, док је редовно изостављају у новим хронографским компилацијама, односно приликом даљег развоја жанра којем полазни текст остаје онакав какав је у Ж.

⁴³ Уп. запажање А. А. Турилова о значењу богоизабраности српског народа у ЖСЛ: „В отличие от идеи „нового („третьего“) Рима“, предполагающей внутри- и внешнеполитические успехи и претензию на гегемонию, идея „Нового Израиля“ приложима к любой исторической ситуации, так как может быть использована как средство ободрения и утешения народа-избранника, находящегося в трагическом положении, что вполне применимо к Сербии первой трети XV в.“ (А. А. Турилов, *Этническое и культурное самосознание сербов в конце XIV–XV века*, в кн.: *Этническое самосознание славян в XV столетии*, М 1995, 160).

⁴⁴ М. Бошков, *Четвороцарсѿвене књиге*, у: *Лексикон српској средњег века*, 815.

⁴⁵ Уп. S. Ćirković, *Kraj veka — kraj sveta*, ЈИС, 1–2/ 1996, 11–24.

⁴⁶ Уп. С. Ђирковић, *Идеја свейској царсѿва код Константина из Остѿровице*, ЗРВИ, VII, 1961, 141–144.

Мада се испоставља да Хоповчева терминологизација појма *тројајак* није прихваћена, у науци и даље српски хронограф остаје одредница за жанр, верујем да је ово испитивање допринело да се уоче занимљиве трансформације кроз које се на српском подручју прати његов развој, а у научној литератури његово промишљање. Развој жанра се огледа у реинтерпретирању полазних историософских представа РХ и кроз њихово усклађивање с историјском стварношћу, али и са сопственом књижевном традицијом. Жанровски карактер термина *тројајак* и његове примене потврдио се тиме што је посведочена његова непосредна повезаност са одређеним типом историософског приступа, без обзира на начин на који се у појединачном примеру историографског приказа предочавала идеја тернарности и реализовала трочлана схема, односно концепција о троетапности тока светске историје.

12.3. Кад је реч о литератури, свакако треба истаћи Ј. Рајића који је пружио важан подстицај за даља промишљања СХ управо у жанровском смислу. Служећи се трима рукописима СХ неистоветног састава,⁴⁷ све их је сврстао у исти извор, видећи у њима очигледно различите реализације јединственог жанра, тако да се већ код тог првог аутора, који се ван граница старе књижевности бавио СХ, може истаћи рани пример генолошког приступа. Да на њега у том правцу наводи природа саме грађе, сведочи и рад И. Руварца, задуго јединог који је, уз Рајића, пред собом имао оба важна типа српског хронографа, онај који је, као Рем, издељен у 121 зачело, и онај, као Ж, са 101 поглављем. И док је Рајић, тај први модерни српски историчар, СХ у научну литературу унео у својству историјског извора, дотле је Руварац, оснивач критичке школе српске историографије, у том погледу отклонио интересовање за СХ и препустио га је историји литературе. У својим научним устремљењима ни ковиљски ни гргетешки архимандрит није прибегавао историософским тумачењима у којима би се водило рачуна и о типолошким начелима, а без тога се у СХ, тој средњовеечној општој историји са црквено-православног гледишта, како га је иначе окарактерисао Руварац, не откривају значења која је он својевремено имао за своје списатеље и читаоце, значења која, кад је реч о средњовековној култури, припадају медијевистици уопште.

Наведени описи рукописа

- Богдановић — Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.
- Vajs-Vašica — J. Vajs, J. Vašica, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, Praha 1957.
- Вукомановић — А. Вукомановић, *Грађа за историју народа и књижевности српске*, ГСУД, X, 1858, 211–277.
- Гроздановић-Пајић — М. Гроздановић-Пајић, *Ново дајтирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Њауу*, Библиотекар, № 5, београд 1968, 449–460.
- Дучић — Н. Дучић, *Хронограф жиџомишљинки*, ГСУД, XXXII, 1871, 239–247.
- Mošin — V. Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU*, I deo, Zagreb 1955.
- Николајевић — Ђ. Николајевић, *Тројајак*, Српско-далматински магазин, Задар 1867, 157–168.
- Протасјева — Т. Н. Протасјева, *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А. В. Горского и К. В. Невоструева)*, ч. II, Москва 1973.
- Ровински — П. Ровински, *Рукописни зборник Михаила Милорадовића*, ЛМС, 181/1, 1895, 40–67.
- Руварац — И. Руварац, *О царосѣавнику или царосѣавним књиѣама, с ѿоїледом на важност њихову за српску ѿовесницу*, ЛМС, 115, 1873, 38–43.

⁴⁷ М. Бошков, *Рајићев царосѣавник*.

- Ружичић 1900а — Н. Ружичић, *Лейавински царосѣавник*, ССКА, XXXVIII, 1900, 85–108.
 Ружичић 1900б — Н. Ружичић, *Сѣтари срѣски рукойиси у књижници Јуѣославенске академије у Заїреду*, ССКА, XXXVIII, 1900, 129–147.
 Сперанский — М. Н. Сперанский, *Библиоѣрафические майѣриалы, собранные А. Н. Поїовым. Хроноѣрафы Московскоїо Чудова монасѣйря*, Москва 1889.
 Срећковић — П. Срећковић, *Зборник мийроїолийа Михаила*, ССКА, XV, 1892, 1–30.
 Стојановић — Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски хрисовуљи, акїи, биоѣрафије, леїїоїиси, иїиїици, їоменници, зайиси и гр.*, ССКА, III, 1890. Šafarik 1831 — J. P. Šafarik, *Uebersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler älterer Zeiten bei den Serben und anderen Südslawen*, Jahrbücher der Literatur, LVIII, 1831: Anzeigebblatt für Wissenschaft und Kunst, LVIII.
 Šafarik 1865 – P. J. Schaffarik's *Geschichte der serbischen Literatur* (herausgegeben von Josef Jireček), Prag 1865.

Списак скраћеница

АП	— Археографски прилози
Бел	— Белопољски хронограф Врх — Врхобрезнички хронограф
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
ГСУД	— Гласник Српског ученог друштва
Ж	— Житомислићки хронограф
ЖСЛ	— Житије Стефана Лазаревића
Згб	— Загребачки хронограф
ЗМС	— Зборник Матице српске
ЗРВИ	— Зборник радова Византо-лошког института
JAZU	— Jugoslavenska Akademije znanosti i umjetnosti
ЈИЧ	— Jugoslovenski istorijski časopis
Ков	— Ковиљски хронограф
ЛМС	— Летопис Матице српске
Маг	— Магарашевићев хронограф
Мил	— Милорадовићев хронограф
мМ	— Хронограф митрополита Михаила НБС — Народна библиотека Србије
Орах	— Ораховички хронограф
Порф	— Хронограф владике Порфирија ПСРЛ = Полное собрание русских летописей
Рем	— Реметски хронограф
рРем	— обновљени текст Рем, л. 1б- 2 ^а
РНБ	— Русская национальная библи-тека, Санкт Петербург
РХ	— Руски хронограф из 1512. г.
Сав	— Савински хронограф
СГ	— Светогорски хронограф
Син 580	— Хронограф у Збирци Синода № 580, ГИМ
ССКА	— Споменик Српске краљевске Академије
ССАН	— Споменик Српске Академије наука
СХ	— српски хронографи
ТОДРЛ	— Труды Отдела древнерусской литературы
ХЗР	— Хронограф западноруске редакције
Чуд	— Чудовски хронограф
Шиш	— Шишатовачки хронограф